

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Türk aydınlarının Türkcülük və Turançılıq baxışları. Beləliklə, "tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisinin böyük çoxluğu türk olmasına baxmayaraq, çar Rusiyası ideoloqlarının və ingilis dəstəklili irançı ideoloqlarının sayəsində müxtəlif adlarla adlandırılmağa başlanmışdı. Şübhəsiz, belə bir durumda quzeyli-güneyli Azərbaycan türklərinin həm Qacarlar dövlətinin qurucusu kimi ingilis-rus dəstəklili irançılara, buna paralel də olaraq dünyanın jandarmı olmağı bacarmış çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmaları çox çətin idi. Məhz belə bir şəraitdə ən doğru yol "tarixi-coğrafi Azərbaycan"la Türklüyün, Turanlılığın bütünlüyündən çıxış etmək idi ki, bunun mühüm cizgələrini 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdülxaliq Cənnəti, Ə.F.Nemanzadə, M.Hadi, Hüseyn Cavid kimi milli ziyalılarımız ortaya qoymuş, daha sonra Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Əmin Abid, M.B.Məmmədov və başqaları da bu yolun ən qızgın tərəfdarları olmuşdur.

XIX-XX əsrlərin qovşağında M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa aydınlarımızla müqayisədə "İran", "İranlılıq" ideolojisinin əsil mahiyyətini vaxtında anlayın və ona qarşı Türkcülük, Turançılıq ideyalarını irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə olmuşdu. Turanı ləqəbiylə yazılar, şeirlər yazan Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" (1905) əsəri bizcə, Turançılığa, Türk-Turan mədəniyyətinə giriş olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin Turan daxilində mühüm yer tutduğunu ifadə etmişdir. Çünki bu əsərdə "əcdadımızın müştərək mənşəyi Turan" a işiq tutulmağa cəhd göstərilir ki, burada da Azərbaycan türklərinin Türk-Turanlı olduqlarını və Azərbaycan türkcəsinin də Turan dil ailəsinə aid Türk dilindən başqa bir dil olmadığını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bizcə, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" tarixi-fəlsəfi əsərində Hüseynzadə Turan məfkurəsinin, Turan dil ailəsinin təməl prinsiplərini ortaya qoymuşdur. Türk xalqlarını başqa adla Turan millətləri ya da "Əssənəyi-Turaniyyə" kimi də qələmə alan Hüseynzadəyə görə Alp Ər Tonqa, Atilla, Çingiz xan, Əmir Teymur hər biri Türk oğlu türkdürlər (Hüseynzadə 1997, 215-217). Türk anlayışı ilə nisbətə Turanı daha geniş anlamda götürən Hüseynzadəyə görə,

macar, fin, türk, moğol, yapon və başqa dillər də Turan dil ailəsinə aiddir (Hüseynzadə 1997, 219-220).

Azərbaycan türkləriylə "İran" farslarının adət-ənənələri arasındakı fərqləri otağa qoyan Turançılığın ideoloqu Ə.Hüseynzadə bildirdi ki, Qacarlar dövlətində yaşayan türklərin böyük qismi də məhz Turana bağlı Azərbaycan türkləridir. Bütün bunlarla yanaşı, Turançılığın ideoloqu, eyni zamanda bir Türk aydını olaraq "İran" a, "İran millət"inə olan sevgisinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: "Bizim kimi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalın həm türk, həm müsəlman, cənubın da ancaq müsəl-

fars şovinistlərinə demək istəyirdi ki, farslarla türkləri bir arada tutan "ortağ vətən" ya da fars mədəniyyəti, fars dini (zərdüştlük), fars dili deyil, İslam dini və İslam mədəniyyətidir. Əgər farslar türklərlə onları birləşdirən əsas bağdan, yəni İslam mədəniyyətindən uzaqlaşsın fars dininə (Zərdüştlüyə), fars mədəniyyətinə üz tutmaq niyyətindədirlərsə Türklər onların yoluyla getməyəcəkdir, çünki türklərin öz yolu vardır (Hüseynzadə 1996, 184).

"Atəşi-Zərdüştü heç bir vaxt təqdis edəməyəcəyiz. Biz Zərdüştdə Budda və Konfusi ilə bərabər ancaq hörmət edə bilərik" deyən Hüseynzadə şialik məzhəbinin də "İran"ın, fars mədəniyyəti-

İlk dövrlərdə siyasi romantik türkcülərin ideyaları daha geniş yayılmışdır ki, onların siyasi lideri Ənvər Paşa olduğu halda, turançılığın ideoloqları Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Gökalp olmuşlar. İlk dövrlərdə əsasən mədəni türkcülüüyü və turançılığı təbliğ edən Əli bəy Hüseynzadə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının qurucularından biri kimi, Türkiyənin başçılığı altında böyük Turan dövlətinin qurulmasını hədəfləmişdir (Hüseynzadə 2007, 30). Ə.Hüseynzadənin Turançılığı hədəfləyən "üçlü" (islamlıq, türklük və müasirlik) düsturu da çox keçmədən Türk-İslam aləminin hər tərəfinə yayılmış, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsində Ziya

dən qurtulan türk ictimai-siyasi düşüncəsi birdən-birə indi çatdığı gerçək milli ideyaya o anda çata bilməzdi. Bu psixoloji baxımdan aydındır. Mühəribə və ümumi təhlükə şəraitində "İslam birliyi" kimi böyük və əhatəli şüardan imtina edən millətçilər onun əvəzinə eyni təsir gücünə malik bir şüar irəli sürməli idilər. Bu, ancaq milli birlik ola bilərdi: «Din birliyi çağırıldı, indi tarixi uluslar-millətlər irəli aparır. Yaşasın, Dunaydan Altayadək türk uluslarının birliyi!» (Rəsulzadə 2012/1, 51-52).

Həmin dövrdə Hüseynzadənin Turançılıq ideyasını Türkiyədə ən çox müdafiə edən isə Ziya Gökalp olmuşdur. O, "Türkləş-

Azərbaycan Türk Aydınlarının Turançılıq Fəlsəfəsi

man bulunduğu üçündür, yoxsa sadə farslıq üçün deyildir. İran farsları ilə bərabər bədəni-ümumi İslamda bir üzv bulunduqca bizim ona riayətimiz bir kamaldır. Lakin farslar İrani özləri ilə bərabər vücudi-İslamdan ayrı bir şey hesab etməyə və məzahib-i-İslamiyyənin heç birinə qənaət etməyərək, yenidən Zərdüştü "təqdis" və mədəniyyətini əhyaya qalxıdıqca bizim onlarla heç bir əlaqəmiz olamaz. "Füyuzat"ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır. Yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədənləşmək deyildir. Şəhərimizdə fars lisanında çıxaraq üstü örtülü bir Şərq bürokratiyası qoxusu nəşr edən "Həqiqi" məcmuəsi "Həblülmetin" cəridəyi-mötəbə-

nin adına çıxılmasına qəti etiraz edirdi. İkincisi, Hüseynzadə farslara xəbərdarlıq edirdi ki, "İran" əsasən iki hissədən ibarətdir, onun da yalnız güneyində farslıq, fars dili, fars mədəniyyəti hakimdir. "İran"ın şimalında, o cümlə-

Gökalp tərəfindən dəstəklənmişdir (Akçura 2010, 209). Çünki o, həmin dövrdə nəzəri-fəlsəfi yönü "üçlü" düsturunu bütün Türk-İslam dünyası üçün irəli sürmüş, ondan sonralar bütün Türk millətləri, o cümlədən Azərbaycan

mək, müasirləmək və islamlaşmaq", "Qızıl Alma" və digər əsrlərində Turan ölküsünü müdafiə etmişdir. Gökalp yazırdı ki, Rusiya dağılıb viran, Türkiyə böyüyüb Turan olacaqdır. Ə.Hüseynzadənin "İslam əqidəli, Türk qanlı və

İlk dövrlərdə siyasi romantik türkcülərin ideyaları daha geniş yayılmışdır ki, onların siyasi lideri Ənvər Paşa olduğu halda, turançılığın ideoloqları Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Gökalp olmuşlar. İlk dövrlərdə əsasən mədəni türkcülüüyü və turançılığı təbliğ edən Əli bəy Hüseynzadə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının qurucularından biri kimi, Türkiyənin başçılığı altında böyük Turan dövlətinin qurulmasını hədəfləmişdir. Ə.Hüseynzadənin Turançılığı hədəfləyən "üçlü" (islamlıq, türklük və müasirlik) düsturu da çox keçmədən Türk-İslam aləminin hər tərəfinə yayılmış, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsində Ziya Gökalp tərəfindən dəstəklənmişdir...

rəsindən ibrət almalı idi, anlamalı idi ki, farslığın, fars lisanının, fars əfkarının meydanı-ictahidi İranda cənubi ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümüm Baykal gölündən Afrika səhrayikəbirinə qədər imtidad edən Türk aləmi-müəzzəmi deyildir" (Hüseynzadə 1996, 180).

Hüseynzadənin bu fikirlərindən öncə belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, Türklərin, Türk aydınlarının "İran" a olan sevgisi "İran"ın quzeyinin türk-müsəlman, güneyinin (farsdillilərin) isə müsəlman olmasına görədir. Əgər farsdillilər nə zamansa müsəlmanlıqdan imtina edərək zərdüştlüyə dönlərsə, türklər birmənalı şəkildə onlardan ayrılacaqlar. Başqa sözlə, Hüseynzadə "İran mədəniyyəti" adı altında zərdüştlük maskasına bürünmüş

dən Azərbaycanda, Xorasanda isə türklük, Türk dili, Türk mədəniyyəti mövcuddur ki, bu da, Baykaldan başlayıb Afrika səhralarına qədər geniş bir ərazidə hökm sürən Türk aləminin (Turanın) ayrılmaz bir hissəsidir.

Qeyd edək ki, Türkcülük, Turançılıq ideyaları XX əsrin əvvəllərində əsasən iki istiqamətdə: 1) vahid Turan-Türk dövlətini arzulayan siyasi romantiklərlə; 2) ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasını müdafiə edən gerçəkçi, yaxud da federalist (Türk Federasiyası) türkcülər şəklində meydana çıxmışdır. Siyasi romantik türkcülər daha çox qan qohumluğunu, dil və din birliyi önə çəkdiyə halda, gerçəkçi türkcülər öncə ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranmasını və gələcəkdə onların federasiya şəklində birləşməsinə arzu edirdilər.

Avropa qiyafəli" şüarını mənim-səməsinin nəticəsi olaraq Gökalp da Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm devizləri ilə yanaşı, "qərib mədəniyyətdənəm" də deyirdi (Gökalp 1991, 63). 1912-1913-cü illərdə «Türk yurdu» jurnalında dərc etdirdiyi "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" başlıqlı silsilə məqalələrində Z.Gökalp yazırdı ki, Türkiyədə üç fikir cərəyanı var: müasirləşmək, islamlaşmaq və türkləşmək (Gökalp 2005, 19-20).

Əli bəy Turanın Turançılıq məfkurəsi Azərbaycan türkləri arasında da geniş əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdülxaliq Cənnəti, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Yusif Ziya Talibzadə, Ələbas Müznib, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Ümgülsüm, Məmməd Həsən Vəliyev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları birmənalı şəkildə Turançılıq məfkurəsindən çıxış ediblər. Sadəcə, Azərbaycan Turançılarının bir qismi (Ə.Cənnəti, A.Şaiq, Ə.Cavad, H.Cavid və b.) Turançılığın bədii, digər qismi (Ə.Ağaoğlu, Ə.Müznib, M.Ə.Rəsulzadə və b.) isə elmi formada əks etdirmişlər.